

DIETRICH BONHOEFFER

Levenswijsheden

SAMENGESTELD EN VERTAALD DOOR

Gerard den Hertog

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide 7

Dietrich Bonhoeffer: denken en leven verweven 11

Bronnen 23

I. Wijsheid als levenservaring 29

II. God, Jezus Christus, de Bijbel 41

III. Navolging en eenvoudige gehoorzaamheid 55

IV. Trouw aan de aarde en hoop op het Koninkrijk 69

V. Kerk, christendom, oecumene 87

VI. Waarheid en werkelijkheid 105

VII. Familie, vriendschap, liefde 115

VIII. Ethiek als aanvaarding van verantwoordelijkheid 127

IX. Zonde, schuld, vergeving, omkeer 141

X. De adem van het jaar 151

XI. Het zwakke Woord en het échec van de religie 163

XII. Verzet, vertrouwen, overgave 177

Essay: Wijsheid als 'toewending tot het werkelijke'

Dietrich Bonhoeffers levensfilosofie 189

Meer van en over Dietrich Bonhoeffer 201

Over de samensteller 203

Ten geleide

Al vroeg heeft men Dietrich Bonhoeffer ‘ontdekt’ als man van kernachtige gezegdes en spreuken. Zestig jaar geleden al kwam het *Bonhoeffer Brevier* uit, samengesteld door Otto Dudzus, een voormalige kandidaat in het door Bonhoeffer geleide seminarie van de *Bekennende Kirche*. Het biedt stevige teksten om over na te denken, voor elke dag van het jaar. Na het *Bonhoeffer Brevier* volgden meer bundelingen van citaten en korte teksten, de ene meer meditatief, de andere vooral inhoudelijk-theologisch. Een en ander heeft er ook toe geleid dat er inmiddels heel wat puntige quotes van Bonhoeffer in omloop zijn die soms echt gevleugelde woorden geworden zijn. De meeste zijn terug te vinden in zijn (nagelaten) werk, maar dat geldt niet van allemaal. Het staat wel vast dat Bonhoeffer ergens in 1935, in de tijd dat de nazi-overheid discriminerende maatregelen tegen de joden tot wet verhief, en mogelijk ook bij verschillende gelegenheden, heeft gezegd: ‘Alleen wie voor de joden zijn stem verheft mag gregoriaans zingen.’ Het is een heel bekende uitspraak, maar hij staat nergens op papier, we hebben hem enkel in de stellige herinnering van mensen die Bonhoeffer in die tijd meegemaakt hebben. Er doen zelfs ook citaten de ronde die nergens ook maar te traceren zijn, zoals: ‘Zwijgen ten overstaan van het kwaad is zelf kwaad: God zal ons niet als schuldloos beschouwen. Niet spreken is spreken. Niet handelen is handelen.’ Het zijn krachtige woorden, en men heeft ze als authen-

DIETRICH BONHOEFFER

tiek Bonhoeffer-citaat op monumenten en kaarten gezet en er soms hele beschouwingen aan vastgeknoopt. Ze zouden ook heel goed van Bonhoeffer kunnen zijn, maar vermoedelijk stammen ze toch niet van hemzelf.

In dit boek zijn alleen quotes van Bonhoeffer opgenomen die in zijn eigen werk te traceren zijn, en dan doorgaans ook ingebed in een uitvoeriger citaat, waarmee ze van althans enige context zijn voorzien. Enkele citaten zijn genomen uit het onvoltooide toneelstuk en het romanfragment die Bonhoeffer in zijn gevangenistijd schreef. Het gaat daarbij om uitspraken van figuren die zo duidelijk verwoorden waar Bonhoeffer in die tijd mee bezig was dat het verantwoord is die als zijn persoonlijke mening weer te geven.

Wat is de focus van dit boek? Het is een deel in een serie: levenswijsheden. Het gaat dus niet om meditatieve teksten, en evenmin om kernachtige theologische gedachten, maar om citaten die laten zien wat Bonhoeffer in zijn betrekkelijk korte leven heeft geleerd, en waar hij dat vandaan heeft. Vanuit dat perspectief zijn de citaten gekozen, wat niet wil zeggen dat het format van dit boek een soort 'mal' is waar Bonhoeffer in is geperst. Hij heeft niet geleefd om een soort orakel te worden, en op tegeltjes voort te bestaan. Hij heeft als christen geëngageerd deelgenomen aan een zeer bewogen periode van onze moderne geschiedenis, zijn woorden zijn niet 'los' verkrijgbaar. Hopelijk is het gelukt de citaten uit verschillende periodes zo te kiezen en achter elkaar te zetten dat ze elkaar versterken, of ook problematiseren. Het geheel wil de lezer uitdagen en nieuwsgierig maken, en zin in méér opwekken.

Ten geleide

Een laatste opmerking. Het taalgebruik van Bonhoeffer is niet wat we vandaag 'inclusief' noemen, en dat is niet enkel een kwestie van een manier van zeggen. Hij leefde echt in een andere tijd, en was een mens van die tijd. Er is voor gekozen om dat niet aan te passen, eenvoudig ook omdat het hier en daar tot forse ingrepen zou leiden. Misschien heeft het nadeel van Bonhoeffers masculiene spreken ook een klein voordeel, namelijk dat het ons ervoor bewaart een cultfiguur van hem te maken.

Dietrich Bonhoeffer: denken en leven verweven

Dat Dietrich Bonhoeffer waarschijnlijk de bekendste theoloog van de twintigste eeuw is, valt niet enkel en zelfs niet allereerst aan zijn *denken* – en wel vooral een aantal brieven uit de gevangenis, in 1944 – toe te schrijven, maar ook en vooral aan zijn *leven* in Nazi-Duitsland en met name aan zijn *dood* op het schavot. Zijn biografie bepaalt in hoge mate onze kijk op zijn theologie, en juist daarom oefent hij altijd weer aantrekkingskracht uit op nieuwe generaties, en in verschillende culturen en contexten.

DIETRICH BONHOEFFER

Vroege jeugd

Dietrich Bonhoeffer kwam op 4 februari 1906 als zesde kind in het gezin en als oudste van een tweeling in Breslau (vandaag: Wrocław, Polen) ter wereld. Zijn vader Karl was daar hoogleraar psychiatrie, een man die 'intellectuele eerlijkheid' (Max Weber) hoog in het vaandel geschreven had staan. Hij stond, anders dan zijn vrouw Paula von Hase, innerlijk op afstand van het christelijk geloof en zeker van de kerk. Zij was afkomstig uit een familie met de nodige theologen, had een opleiding tot lerares gevolgd en verzorgde samen met gouvernante Maria Horn, een toegewijd lid van Hernhutterse Broedergemeente, het thuisonderwijs van haar kinderen tot aan de middelbare school, waarbij zij zelf het godsdienstonderricht voor haar rekening nam.

In 1912 krijgt vader Bonhoeffer een benoeming in Berlijn, waar de familie zich na enige tijd vestigt in de deftige professorenwijk Grunewald. Daar maken ze de Eerste Wereldoorlog mee, die ook hun gezin diep raakt: de tweede zoon Walter sterft in april 1918 aan verwondingen die hij aan het front heeft opgelopen. Moeder Paula is ontroostbaar, en Dietrich denkt als 's avonds de slaap niet wil komen met zijn tweelingzus Sabine en zijn drie jaar jongere zus Susanne na over dood en eeuwigheid.

In 1917 gaat Dietrich naar het gymnasium, waar hij dankzij het gedegen thuisonderwijs een klas kan overslaan. Het voedsel is dan al schaars, en ook in de eerste vijf naoorlogse jaren heerst er in Duitsland bittere armoede en honger, en zijn er revolutionaire woelingen van rechts en links.

Biografie Dietrich Bonhoeffer

In 1923 doet Dietrich eindexamen en kiest, anders dan zijn vader en zijn oudste broer, niet voor de moderne, exacte wetenschap, maar voor de theologie. Wanneer zijn broers hem voorhouden dat de kerk een achterhaald instituut is, brengt hij ertegenin: 'Dan zal ik de kerk juist hervormen!'

Studiejaren

Dietrich begint zijn studie in Tübingen. Daar woont grootmoeder Julie Bonhoeffer, en in Zuid-Duitsland liggen de wortels van de familie Bonhoeffer. Meer indruk dan de studie theologie maakt de reis naar Rome die hij dat jaar met zijn broer Klaus onderneemt. Begin april 1924 komen ze in Rome aan, maken er de Paasweek mee, en Dietrich ervaart er dat kerk nog iets anders kan zijn dan het verlichte protestantisme waarin hij is groot geworden. Na een gezamenlijke trip naar Noord-Afrika gaat Klaus naar huis, maar Dietrich blijft nog tot half juni in Rome om er te studeren. Terug in Duitsland zet hij zijn studie voort in Berlijn, waar hij – nog net 21 jaar – in december 1927 promoveert op een studie over de kerk als gemeenschap der heiligen. Dat lijkt een puur theologisch, zelfs binnenkerkelijk thema, maar de ondertitel – 'een dogmatisch onderzoek naar de sociologie van de kerk' – laat zien dat Bonhoeffer hier de uitdaging aangaat van de dan nog jonge wetenschap van de sociologie, en een centrale zin uit zijn dissertatie – 'Christus bestaande als gemeente' – geeft aan dat hij de kerk als sociale werkelijkheid ziet.

DIETRICH BONHOEFFER

Kort na zijn promotie legt Bonhoeffer zijn eerste kerkelijke examen af, aansluitend is hij van februari 1928 tot februari 1929 vicaris in de Duitse kerk in Barcelona. In juli 1930 volgt dan het tweede kerkelijk examen en diezelfde maand nog verwerft hij op basis van een tweede academische proeve van bekwaamheid de bevoegdheid om aan de universiteit colleges aan te bieden. Bonhoeffer houdt zich daarin bezig met de kentheorie: Hoe, waar doen we betrouwbare theologische kennis op? Is er een toegang in het zijn zelf, of loopt de weg via het menselijk zelfverstaan? Het hart van het boek wordt gevormd door een hoofdstuk waarin Bonhoeffer de vragen vanuit de openbaring benadert en de kerk als 'oplossing' presenteert, waarmee hij opnieuw aandacht vraagt voor het sociale aspect van geloven.

Bonhoeffer heeft dan nog steeds niet de leeftijd bereikt waarop hij predikant kan worden; dankzij een beurs gaat hij in september 1930 naar New York, om te studeren aan *Union Theological Seminary*. Hij studeert niet alleen, maar onderneemt ook met bevriende medestudenten reizen naar Cuba en Mexico. Het belangrijkste is wel dat hij ook in aansaking komt met de 'zwarte' kerk: de *Abyssinian Baptist Church* in Harlem. Wanneer hij daar een keer geweest is, blijft hij er komen en laat hij zich er op allerlei manieren in het gemeentewerk inschakelen. Opnieuw komt hij in aanraking met een christendom dat meer is dan cultuur. De preken gaan er over zonde en genade, over Jezus Christus, en het geloof in Hem is een krachtbron in de strijd tegen discriminatie en achterstelling van de 'zwarte' bevolkingsgroep. Was de eerste kennismaking met de kerk als levende werkelijkheid – in Rome – al een schok en een eyeopener voor hem,

Biografie Dietrich Bonhoeffer

deze tweede is het nog meer, en dieper ook. Het jaar in New York brengt een omslag in Bonhoeffers denken teweeg: de gemeente als sociale werkelijkheid is de plaats waar de levende Christus de machten van deze wereld het hoofd biedt.

Uit de startblokken

Wanneer Bonhoeffer in juli 1931 terugkomt in Berlijn vraagt zijn kerkelijk leidinggevende Max Diestel hem om meteen de maand erop als Duitse gedelegeerde een bijeenkomst van de ‘Wereldbond voor internationaal vriendschapswerk door de kerken’ in Cambridge bij te wonen. Het thema van deze conferentie – ‘ontwapening’ – is ingegeven door de oplopende spanningen op het Europese continent, met name in Duitsland waar de nationaalsocialisten bij de verkiezingen van september 1930 van 12 naar 108 zetels zijn gegroeid. Bonhoeffer laat zich in Cambridge tot één van de drie internationale jeugdsecretarissen benoemen en de oecumenische activiteiten die hij in de jaren die volgen ontplooit staan in het teken van een vastberaden strijd tegen de toenemende oorlogsdreiging. In diverse lezingen op oecumenische conferenties o.a. in Tsjechië en Zwitserland betoogt hij dat de wereldwijde kerk van Christus een werkelijkheid is, en dat het daarom ondenkbaar is dat christenen meegaan in een oorlog, waarin zij als vijanden tegenover elkaar zouden staan. Bonhoeffer kan nu ook predikant worden, maar hij vindt niet meteen een gemeente. Hij accepteert een aanstelling als studentenpredikant

DIETRICH BONHOEFFER

aan een Technische Hogeschool in Berlijn, en geeft in de *Sionskirche* in de Berlijnse achterstandswijk Prenzlauer Berg enig catechisatie-onderricht aan jongens uit overwegend arbeiderskringen.

Naast dit alles geeft hij ook colleges aan de universiteit, en daar trekt hij studenten die gefascineerd zijn door wat hij over de kerk naar voren brengt, en hoe hij Genesis 1-3 uitlegt op een manier die volstrekt tijdloos lijkt te zijn, maar die hun niettemin zicht biedt op wat er in de samenleving speelt en wat het Evangelie betekent.

Kort na zijn terugkeer uit Amerika zoekt hij de Zwitserse theoloog Karl Barth in Bonn op. Hij heeft hem in zijn publicaties gevolgd en voelt zich verwant met hem in de manier waarop hij de Bijbel leest en theologie beoefent, maar hij heeft bewust afstand gehouden om zijn zelfstandigheid te bewaren. In de jaren die volgen is hij in ontmoetingen en brieven, maar eigenlijk voortdurend onderhuids met hem in gesprek. Maar op dat ene punt dat hem hoog zit en dat hij bij die eerste ontmoeting in juli 1931 aan Barth voorlegt, namelijk of de kerk niet als kerk geroepen is het concrete gebod van Christus on-dubbelzinnig en met gezag te proclameren, krijgt hij Barth niet mee.

1933

Wanneer Hitler op 30 januari 1933 aan de macht komt betekent dat voor de familie Bonhoeffer – en zeker ook voor Dietrich – ‘alarmfase nummer 1’. In april 1933 houdt hij een lezing voor Berlijnse predikanten waarin hij niet de vrijwel algemene euforie over de nieuwe rege-

Biografie Dietrich Bonhoeffer

ring bijval betuigt, maar juist de kritische vraag stelt of de regering ook weet aan Wie ze het recht om te regeren ontleent, en door Wie dat recht dan ook wordt bepaald en begrensd. Dat dit geen academische kwesties zijn blijkt wel als hij erop laat volgen dat de kerk degenen die onder de raderen van de staat vermalen dreigen te worden, heeft bij te staan en zelfs in het uiterste geval 'een spaak in het wiel' dient te steken.

In augustus 1933 werkt hij mee aan een lutherse conceptbelijdenis die de kerk zou moeten helpen om zich vanuit de Bijbel en de Reformatie kritisch tot de nationaalsocialistische ideologie te verhouden. Tot Bonhoeffers teleurstelling komen er van de theologen die om een steunbetuiging gevraagd waren voornamelijk mitsen en maren, met als grote uitzondering: Karl Barth!

De kerkelijke situatie spitst zich toe, als de Pruisische protestantse kerk in haar juichstemming over de nieuwe regering de nationaalsocialistische ideologie omarmt en de nieuw gekozen synode in september 1933 kerkelijke medewerkers en predikanten van joodse origine op non-actief zet. Samen met dominee Martin Niemöller en anderen richt Bonhoeffer diezelfde maand de 'Predikantenbond' op, die protest aantekent en de getroffenena daadwerkelijk hulp biedt.

Kort daarop aanvaardt Bonhoeffer het beroep van een Duitse gemeente in Londen. Hij zet er de strijd voort door de Duitse gemeenten in Engeland te informeren over wat er in de Duitse 'moederkerk' gaande is en hen ook te mobiliseren om protest aan te tekenen tegen de pogingen om de verkondiging van de kerk af te stemmen op

DIETRICH BONHOEFFER

de nationaalsocialistische levensbeschouwing. Zijn oecumenische contacten komen daarbij ook van pas, en met name bisschop George Bell van Chichester blijkt een waardevolle bondgenoot. Bonhoeffer staat ook in intensief contact met geestverwanten in Duitsland en reist zelfs meer dan eens per vliegtuig voor overleg naar Berlijn. Toch is hij niet aanwezig op de bekende synode van de *Bekennende Kirche* in Barmen in mei 1934. Op dat moment is hij druk met de organisatie van een oecumenische conferentie op het eiland Fanø (Denemarken), die in augustus dat jaar gehouden wordt. Daar doet hij er alles aan om de oecumene te bewegen tot een heldere stellingname tegen de officiële Duitse protestantse kerk die Hitler krachtig steunt, maar zwijgt over hen die geen stem hebben, de joden in de eerste plaats. De *Bekennende Kirche* besluit ook eigen postuniversitaire predikantsopleidingen in het leven te roepen, en medio 1934 al heeft men Bonhoeffer in het vizier om één van die seminaries te gaan leiden. Na enig aarzelen – hij had het vaste voornemen om in India bij Mahatma Gandhi in de praktijk kennis te maken met geweldloze weerbaarheid en burgerlijke ongehoorzaamheid – stemt hij toe en april 1935 is het zo ver dat het werk kan beginnen, eerst in Zingst en daarna in Finkenwalde, bij Stettin (nu: Szczecin, Polen). Een belangrijke vrucht van Bonhoeffers tijd als theologisch leider van het seminarie is het boek *Navolging*, dat eind 1937 verschijnt, gegroeid in diverse cursussen die hij er heeft gegeven, met als hart een uitleg van de Bergrede (Mattheüs 5-7).

In september 1937 wordt het seminarie in Finkenwalde op last van de Gestapo gesloten, maar Bonhoeffer slaagt erin het werk verder

Biografie Dietrich Bonhoeffer

oostelijk in Pommeren ‘ondergronds’ voort te zetten, ingericht als een soort ‘groepsvicariaat’, totdat de Gestapo in maart 1940 ook daar een eind aan maakt – en er trouwens ook geen studenten meer zijn, omdat het inmiddels oorlog is.

Bonhoeffer zelf is vastberaden om dienst te weigeren, hetgeen hem het leven zou kosten en de reputatie van de *Bekennende Kirche* als kerkelijk principieel, maar in overgrote meerderheid nationalistisch en loyaal aan de overheid, schade zou toebrengen. Men weet hem weg te loodsen naar Amerika, om daar de oorlog te overleven, maar Bonhoeffer beseft nog vóór hij in New York aangekomen is dat hij alle recht van spreken zou verspelen, als hij de oorlog zou doorbrengen in de veilige luwte van Amerika. Zonder mensen daar nog om raad gevraagd te hebben neemt hij de boot terug en is net vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, met de overval op Polen op 1 september 1939, weer in Berlijn.

Verzet en overgave

De Pruisische belijdende kerk waarbij Bonhoeffer in dienst is geeft hem na de sluiting van het seminarie de opdracht om ‘visitatierizen’ te maken, om de gemeenten van de *Bekennende Kirche* bij te staan en een hart onder de riem te steken. Bij een van die gelegenheden is een spion aanwezig en het gevolg is dat Bonhoeffer een schrijf- en spreekverbod voor heel Duitsland opgelegd krijgt. Hij kan dan niet als predikant ingezet worden, en omdat men behoefte heeft aan ie-

DIETRICH BONHOEFFER

mand die nadenkt over hoe als kerk de weg te gaan in een totalitaire staat verleent men hem de opdracht een ethiek te schrijven, waarin hij duidelijk moet zien te maken wat zijn boek *Navolging* voor het concrete leven in de totalitaire samenleving van Nazi-Duitsland praktisch betekent. Vanaf de herfst van 1940 werkt hij er intensief aan, onder meer in het klooster Ettal, en ook in Pommeren, waar hij gastvrijheid vindt bij Ruth von Kleist, een adellijke dame die hem in de jaren van het seminarie, 1935 tot 1940, tot grote steun was geweest. Tijdens zo'n periode van studie ontmoet hij in de zomer van 1942 opnieuw haar kleindochter Maria von Wedemeyer, achttien jaar jonger dan hijzelf, en eind dat jaar besluiten ze zich te verloven.

Bonhoeffer leidt dan al geruime tijd een 'dubbelleven'. Sinds 1938 is er een groep officieren in de *Abwehr* – de geheime dienst van de *Wehrmacht*, het Duitse leger – die vastbesloten is Hitlers oorlogsplannen te verijdelen, inclusief de optie van een aanslag op hem. Bonhoeffers zwager Hans von Dohnanyi is erbij betrokken, en wanneer enkele officieren met de vraag rondlopen of men als lutheraan wel mee mag doen aan een staatsgreep, stelt hij voor om Bonhoeffer om pastoraal-theologisch advies te vragen. Daarmee wordt hij 'medeweter' – wat in Nazi-Duitsland op één lijn staat met actieve deelname –, en wanneer hij dreigt te worden opgeroepen voor militaire dienst komt men op de gedachte twee vliegen in één klap te slaan: Bonhoeffer aan te trekken als ad hoc medewerker van de *Abwehr* en hem zodoende uit de *Wehrmacht* te houden. Hoe absurd ook, in de wereld van de spionage worden wel meer onwaarschijnlijke stappen gezet. Bonhoeffer moet nu 'dienstreizen' maken, onder meer naar Rome en Noorwe-

Biografie Dietrich Bonhoeffer

gen, en zelfs driemaal naar Zwitserland, 'officieel' om informatie te verzamelen over hoe in de oecumene over de oorlog wordt gedacht, maar in werkelijkheid om contacten te onderhouden en informatie uit te wisselen. Als Bonhoeffer voorjaar 1942, wanneer de Duitse opmars in het oosten inmiddels hapert en stopt, in Zwitserland verneemt dat bisschop Bell in Zweden is, reist hij spoorlags terug naar Berlijn om dat te melden. Hij krijgt de opdracht om de bisschop, die ook lid is van het Hogerhuis en toegang heeft tot de Britse regering, te informeren over de complotplannen en zelfs namen te noemen, in de hoop dat de geallieerden, wanneer het zo ver is, positief en adequaat zullen reageren.

Op 5 april 1943 worden Bonhoeffer en Von Dohnanyi gearresteerd. Ze hebben een vijftiental joden naar Zwitserland weggesluisd, onder het mom dat die daar informanten zullen zijn voor de *Abwehr*, maar men verdenkt hen ervan op deviezen uit te zijn geweest, vanuit persoonlijk winstbejag. Er volgt een tijd van intensieve verhoren, waarin de zwagers geheime wegen moeten vinden om de verhalen goed op elkaar af te stemmen. Het is ook een periode van diepe eenzaamheid. In november 1943 lukt het om via een bevriende bewaker brieven de gevangenis in en uit te smokkelen, en ontstaat de intensieve briefwisseling met Eberhard Bethge, die in 1935 als student naar het seminarie was gekomen en met wie al gauw een diepe vriendschap was gegroeid.

Eind 1943 lijkt het erop dat het grootste gevaar geweken is, en dat er zelfs kans op vrijlating is, maar Bonhoeffer en Von Dohnanyi blijven gevangen. Wanneer op 20 juli 1944 eindelijk de aanslag op Hitler

DIETRICH BONHOEFFER

plaatsvindt komen zij na enige tijd ook onder verdenking te staan, samen met broer Klaus en zwager Rüdiger Schleicher.

De eerste week van april 1945 kan Dietrich Bonhoeffer voor het eerst in twee jaar een zekere vrijheid proeven, wanneer hij op transport gezet wordt van concentratiekamp Buchenwald, waar hij sinds februari 1945 verblijft, naar Zuid-Duitsland. Op zondag 8 april is hij met een groep gevangenen in Schönberg in het Beierse Woud, en kan hij op hun verzoek een korte dienst houden. Meteen daarna wordt hij naar concentratiekamp Flossenbürg overgebracht, waar hij diezelfde dag nog in een schijnproces wordt veroordeeld en de volgende morgen opgehangen. In concentratiekamp Sachsenhausen wordt die dag ook Hans von Dohnanyi na een kort proces veroordeeld en ter dood gebracht, twee weken later ondergaan Klaus Bonhoeffer en Rüdiger Schleicher samen met andere samenzweerders in Berlijn hetzelfde lot. Bonhoeffers vriend en latere biograaf Eberhard Bethge, die later bij de samenzwering is betrokken geraakt en die hem na zijn gevangenneming als medewerker van de *Abwehr* is opgevolgd, zit sinds najaar 1944 ook in Berlijn gevangen, maar hij wordt met enkele anderen, die bij de aanslag op Hitler betrokken waren, op 25 april 1945 min of meer bij vergissing vrijgelaten en overleeft zodoende.

**'We geven aan onze eigen
gedachten de voorkeur boven de
gedachten van de Bijbel. We lezen
de Bijbel niet meer serieus,
we lezen hem niet meer tégen
onzelf in, maar alleen nog met
onzelf mee.'**

Dit boek bevat de meest sprekende levenswijsheden uit het werk van de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). Gerard den Hertog begint met een biografische schets waarin hij laat zien hoe leven en denken van Bonhoeffer met elkaar verweven waren. Na ruim 200 thematisch gerangschikte levenswijsheden wordt het boek afgesloten met een essay over de kernpunten in Bonhoeffers levensfilosofie.

 KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3965 4 · NUR 625

9 789043 539654